

วิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย
An Analysis Of Sima's Value Dealing With Sanghakamma Based On
Buddhist Disciplines

พระครูอาทรสุนทรกิจ (ทม ทมจิตโต)¹

Phra Khru Atharasunthornkit (Thom Thomchitto)

E-mail: Phratorn@gmail.com

Received: February 19, 2026, Revised: March 25, 2026, Accepted: April 12, 2026,

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาประวัติและความสำคัญของสีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท 2) เพื่อศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัยเป็นการศึกษาเชิงคุณภาพเน้นศึกษาเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า ประวัติความเป็นมาของสีมาเริ่มต้นมาจากเรื่องของพวกปริพาชกมาประชุมกันสนทนาบปะสังสรรค์กันเป็นประจำทุกเดือน ทำให้ประชาชนทั่วไปเกิดความเลื่อมใสเป็นอย่างมาก พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบเรื่องแล้วจึงได้ทูลขอพระราชทานอนุญาตเพื่อให้พระสงฆ์ได้พบปะสนทนาธรรมกันตามกาลอันสมควร ต่อมา พระสงฆ์จึงสมมติสีมาอันเป็นขอบเขตพื้นที่ขึ้นเพื่อทำสังฆกรรมต่าง ๆ ที่สำคัญ สีมา คือ เขตความพร้อมเพรียงของสงฆ์โดยมีเครื่องหมายกำหนดเขตในพระวินัยเรียกว่า นิมิตต์ 8 ชนิด คือ ภูเขา ก้อนหิน ป่าไม้ ต้นไม้ หนทาง จอมปลวก แม่น้ำ และแอ่งน้ำเป็นเครื่องหมาย สีมาแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ พัทธสีมา อพัทธสีมา สีมามีกรรมวิบัติด้วยเหตุ 5 ประการ และสีมาสมบัติก็มีนัยตรงกันข้ามกัน คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย คือ 1) การรู้คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับความพร้อมเพรียงของสงฆ์ ได้แก่ เป็นสังฆสภาของสงฆ์ คือในสังฆกรรมต่าง ๆ ที่สำคัญพระสงฆ์ต้องลงมติร่วมกันเช่นการอุปสมบทเป็นต้นจึงจะสมบูรณ์ พระสงฆ์นั้นต้องเคารพกันตามลำดับโดยนับพรรษาตั้งแต่บวชเข้ามาโดยอาศัยอุโบสถ และสีมาเป็นหลัก 2) คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับการทรงบัญญัติพระวินัย พระพุทธองค์ทรงบัญญัติพระวินัยที่เกี่ยวกับเรื่องสีมาและสังฆกรรมเป็นจำนวนมาก ตรัสห้าม และทรงปรับอาบัติแก่ภิกษุที่ไม่ปฏิบัติตามพระวินัยนั้น ๆ และคุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับการเป็นเครื่องมือในการทำสังฆกรรมต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม และ ญัตติจตุตถกรรมซึ่งสังฆกรรมที่สำคัญต้องภายในสีมาเท่านั้น

¹ ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดเสมียนนารี แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร/ Wat Samian Nari Royal Temple, Lat Yao Subdistrict, Chatuchak District, Bangkok.

คำสำคัญ: สีม่า; วัด; สังฆกรรม; พระธรรมวินัย

Abstract

This research has 2 objectives 1) to study the background and significant contents of Sima in Theravada Buddhism, and 2) to analyze Sima's Value dealing with Sanghakamma based on Buddhist disciplines. It was qualitative method focusing on document investigation.

The research findings revealed that the origins of the *Sīmā* stem from gatherings of Paribbājikas or ascetics who regularly convened for discussions and social interactions every month. These gatherings greatly inspired faith and reverence among the public. Having learned of this, King Bimbisāra sought permission to allow Bhikkhus to meet and discuss the Dhamma at appropriate times. Subsequently, the Sanghas established the *Sīmā*, a designated boundary for performing various monastic ceremonies or *Saṅghakamma*. *Sīmā* signifies the unity of the monastic community and is marked by eight types of boundaries mentioned in Vinaya: mountains, rocks, forests, trees, paths, anthills, rivers, and ponds. This *Sīmā* is classified into two types: Bounded *Sīmā* called *Padhāsīmā* and Unbounded *Sīmā* called *Apadhāsīmā*. There are five factors rendering a *Sīmā* defective, and the attributes of a proper *Sīmā* are the opposite of these defects. Analysis of the value of the *Sīmā* in monastic functions based on Vinaya showed that 1) Understanding the value of the *Sīmā* and monastic unity as it serves as a monastic assembly area where Bhikkhus must reach a consensus during significant functions, such as ordinations or *Upasampadā*, to ensure validity. Bhikkhus must show respect for one another in hierarchical order based on seniority calculated by years since ordination received from Uposatha and *Sīmā*, 2) Value of the *Sīmā* in relation to the establishment of monastic rules. The Buddha established numerous rules concerning the *Sīmā* and monastic functions, also prohibited certain actions and imposed disciplinary measures on monks who violated these rules, 3) Value of the *Sīmā* as a Tool for Monastic functions as showed that the major functions, such as *Ñattikamma*, *Ñatti-dutiyakamma*, or *Ñatti-catutthakamma*, must be performed within the *Sīmā*. However.

Keywords: Sima; temple; monastic ceremony; Buddhist doctrine and discipline

บทนำ

ในช่วงปฐมโพธิกาล เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงมอบถวายสวนป่าไผ่เป็นที่พักอาศัย² ถือว่าเป็นวัดแรกในพระพุทธศาสนาที่ประดิษฐานตั้งมั่นในกรุงราชคฤห์ การทำสังฆกรรมต่าง ๆ ในช่วงนั้นทำที่เวฬุวันมหาวิหาร เช่น พระมหากัสสปเถระซึ่งพักอยู่ที่ปิปผลิคูหาวิหาร มาทำอุโบสถที่เวฬุวันมหาวิหารเพื่อให้เกิดความสามัคคีแก่หมู่สงฆ์³ สังฆกรรมเป็นเรื่องสำคัญ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสแนะนำพระมหากัสสปินเถระซึ่งพักอยู่ในมัททกัจจิมิคทายวิหารคิดจะไม่ได้ทำอุโบสถว่า

“พวกเธอ ไม่สักการะ ไม่เคารพ ไม่นับถือ ไม่บูชาอุโบสถ ใครเล่าจักสักการะ เคารพ นับถือ บูชาอุโบสถ”⁴ ตรัสให้พระเถระไปทำอุโบสถ จะไม่ไปไม่ได้ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ให้ความสำคัญแก่สีมาอย่างมากในฐานะเป็นเครื่องมือของการปกครองคณะสงฆ์ ถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง เพื่อทำให้เกิดความพร้อมเพรียงแก่หมู่คณะ และที่สำคัญการทำอุโบสถ (สวดพระปาติโมกข์) ต้องทำภายในสีมาและอุโบสถเท่านั้น ถ้าวัดไหนไม่มีสีมาและอุโบสถ พระสงฆ์ในวัดนั้นต้องไปรวมกันทำอุโบสถกับพระสงฆ์ในวัดที่มีสีมาที่ใกล้ที่สุด ซึ่งเป็นการลำบากมากสำหรับวัดที่อยู่ในถิ่นทุรกันดารที่ไม่มีสีมา และสีมายังมีความสำคัญแก่พระสงฆ์ในการทำสังฆกรรมต่าง ๆ เช่น การอุปสมบท การปวารณา การกรานกฐิน การอัฏฐาน การทำสังคายนา เป็นต้น ซึ่งเป็นสังฆกรรมที่สำคัญยิ่งในพระพุทธศาสนา แต่ชาวบ้านทั่วไปอาจมองข้ามไปโดยไม่เห็นความสำคัญของสีมาและอุโบสถ แต่พระสงฆ์ได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบันนี้

ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อพระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้วทรงสร้างมหาวิหารถวาย 84,000 แห่ง พร้อมด้วยไทยธรรมทั้งหลาย ทรงมีความปิติปราโมทย์จึงตรัสถามพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระว่า พระคุณเจ้า โยมจะเป็นศาสนทายาทได้อย่างไร พระเถระทูลว่า ถวายพระพร มหาบพิตร ถ้าพระราชโอรสของพระองค์จักทรงผนวช เพียงเท่านั้น พระองค์จักเป็นญาติกับพระศาสนา⁵ พระองค์จึงทรงอนุญาตให้มหินทราชกุมารทรงผนวชเพื่อจะได้เป็นญาติกับพระศาสนา ต่อมาเมื่อลาสิกขาภาระเกิดขึ้นในพระพุทธศาสนามากมาย ทำให้พวกเดียรฉัตรปลอมตัวเข้ามาบวชแสดงลัทธินอกพระพุทธศาสนา จนเป็นเหตุให้พระภิกษุสงฆ์ไม่ยอมทำอุโบสถและปวารณาร่วมกับภิกษุเดียรฉัตรเหล่านั้นในวัดอโศการาม พระภิกษุสงฆ์จึงขาดการทำอุโบสถไปถึง 7 ปี⁶ เมื่อคณะสงฆ์ได้กำจัดเสี้ยนหนามที่เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนาแล้วพระสงฆ์จึงทำอุโบสถเช่นเดิม

² วิ.ม. (ไทย) 4/59/71.

³ วิ.ม.ท.อ. (บาลี) 3/122.

⁴ วิ.ม. (ไทย) 4/137/214.

⁵ วิ.ม.ท.อ. (บาลี) 1/45.

⁶ วิ.ม.ท.อ. (บาลี) 1/48.

พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระจึงคัดเลือกพระเถระ 1,000 รูปทำสังคายนาครั้งที่ 3⁷ เมื่อทำสังคายนาครั้งที่ 3 เสร็จแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูตไปประกาศพระศาสนายังประเทศต่าง ๆ คณะของพระมหินทเถระเมื่อเดินทางไปถึงเกาะลังกาได้ประกาศพระศาสนา ทำให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะกษัตริย์ลังกาทรงเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พระองค์ตรัสถามพระเถระว่า

พระพุทธศาสนาจะประดิษฐานมั่นคงในเกาะลังกาได้อย่างไร พระเถระตอบว่า ถวายพระพร มหาบพิตร เมื่อผู้สืมาที่เกาะลังกาทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้น พระพุทธศาสนาจักตั้งมั่นที่เกาะลังกา⁸ และเมื่อครั้งพระอุบาลี⁹ พร้อมด้วยพระสงฆ์ไทยเดินทางไปเกาะลังกาเพื่อไปอุปสมบทสามเณรสรณังกรพร้อมผู้ภักดีที่เกาะลังกา¹⁰ จะเห็นได้ว่าที่เกาะลังกานั้นสืมาที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ในการที่จะประดิษฐานพระพุทธศาสนาให้มีความเจริญมั่นคงถาวรในประเทศศรีลังกาจนถึงปัจจุบันนี้

การทำสังฆกรรมประกอบด้วยส่วนสำคัญ 5 ประการ โดยต้องผ่านเครื่องมือคือสืมาและอุโบสถจึงจะถูกต้องตามพระธรรมวินัย ถ้าทำผิดพลาดประการใดประการหนึ่ง จะทำให้สังฆกรรมนั้นเสียไปใช้ไม่ได้ไม่มีผลคือเป็นโมฆะ ส่วนสำคัญ 5 ประการ คือ จำนวนสงฆ์อย่างต่ำที่เข้าประชุม การกำหนดจำนวนสงฆ์ผู้เข้าประชุมอย่างต่ำว่าจะทำสังฆกรรมอย่างใดได้บ้างมี 5 ประเภท คือ

1) ภิกษุ 4 รูปเข้าประชุม เรียกว่า สงฆ์จตุรวรรค¹¹ สามารถทำสังฆกรรมได้เกือบทุกชนิด เว้นแต่การอุปสมบทหรือการบวชพระ การปวารณาหรือ พิธีกรรมในวันออกพรรษาที่ทรงอนุญาตให้ว่ากล่าวตักเตือนกันและกันและการสวดอัฟฆาน หรือการเพิกถอนอาบัติหนักของภิกษุบางรูป

2) ภิกษุ 5 รูป เข้าประชุม เรียกว่า สงฆ์ปัญจวรรค¹² สามารถทำสังฆกรรมที่สงฆ์จตุรวรรคทำได้ทั้งหมดและยังเพิ่มการปวารณาการอุปสมบทในชนบทชายแดนได้อีกด้วย

3) ภิกษุ 10 รูป เข้าประชุม เรียกว่า สงฆ์ทศวรรค¹³ สามารถทำสังฆกรรมที่สงฆ์ปัญจวรรคทำได้ทั้งหมดและยังเพิ่มการอุปสมบทในมณฑลชนบทคือในภาคกลางของอินเดียได้อีก

⁷ วิมหา.อ. (บาลี) 1/55.

⁸ มหาวส. (บาลี) 1/181/110.

⁹ ในหนังสือพงศาวดารไทยฉบับพระราชหัตถเลขาว่า จุลศักราช 1115 (พ.ศ. 2296) พระบรมราชาธิราชที่ 3 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดให้พระอุบาลีเป็นหัวหน้าพระอริยมุนี พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์อีก 12 รูปไปลังกาทวีป.

¹⁰ พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต, คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค 2, แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550), หน้า 390.

¹¹ กงขา.อ. (บาลี) 107.

¹² กงขา.อ. (บาลี) 107.

¹³ กงขา.อ. (บาลี) 108.

4) ภิกษุ 20 รูปเข้าประชุม เรียกว่า สงฆ์วิสติวรรค¹⁴ สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกชนิด รวมทั้งสวดอัฏฐานเพิกถอนอาบัติหนักด้วย

5) ภิกษุเกินกว่า 20 รูปเข้าประชุม เรียกว่า อติเรกวิสติวรรค¹⁵ สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกชนิด สำหรับประเพณีไทยนิยมนิมนต์ภิกษุเข้าประชุมให้เกินจำนวนอย่างต่ำของการทำสังฆกรรมนั้น ๆ เสมอเพื่อให้ถูกต้องอย่างไม่มีโอกาสผิดพลาดในเรื่องจำนวนสงฆ์

ฉะนั้น จำนวนพระสงฆ์จึงมีความสำคัญในการทำสังฆกรรมต่าง ๆ โดยผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาแนวทางการพัฒนาความรู้คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัยของพระพุทธศาสนาว่าเป็นอย่างไร

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาเรื่อง “วิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย” เพื่อให้ทราบถึงวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ทั้ง 2 ข้อ คือ เพื่อศึกษาประวัติและความสำคัญของสีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย ซึ่งยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์สรุปไว้เป็นงานวิจัยอย่างเป็นทางการ ผู้วิจัยมีความต้องการค้นคว้าและนำเสนองานวิจัยในเรื่องนี้

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาประวัติและความสำคัญของสีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย

วิธีการดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ แบบวิจัยเอกสาร ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยดังนี้ คือ

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ แบบวิจัยเอกสาร (Qualitative Research) เป็นการศึกษาวิจัยเพื่อศึกษาประวัติและความสำคัญของสีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท วิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัยจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค เอกสารงานวิชาการ และตำราวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

2. ขอบเขตด้านเอกสาร

การศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาเนื้อหา และสาระสำคัญที่เป็นการวิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัยโดยศึกษาข้อมูลจาก

¹⁴ กงฺขา.อ. (บาลี) 108.

¹⁵ กงฺขา.อ. (บาลี) 108.

1) ชั้นปฐมภูมิคือ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539

2) ชั้นทุติยภูมิ คือ อรรถกถาภาษาไทย ชุด 55 เล่ม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2553 คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หนังสือ ตำราที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เอกสารวิชาการ วิทยานิพนธ์ และรายงานวิจัยต่าง ๆ เพื่อนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษามาวิเคราะห์ สรุป เรียบเรียง และนำเสนอแบบบรรยายเชิงบรรยาย

สรุปผลการวิจัย

1. ประวัติและความสำคัญของสีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ประวัติความเป็นมาของสีมาเริ่มต้นมาจากเรื่องของพวกปริพาชกที่เป็นนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนามาประชุมกันสนทนาบปะสังสรรค์กันเป็นประจำทุกเดือน ทำให้ประชาชนทั่วไปเกิดความเลื่อมใสเป็นอย่างมาก พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบเรื่องแล้วจึงได้นำความกราบบังคมทูลขอพระราชทานอนุญาตเพื่อให้พระสงฆ์ได้พบปะสนทนาธรรมกันตามกาลอันสมควร ต่อมาพระสงฆ์จึงสมมติสีมาอันเป็นขอบเขตที่ขึ้นเพื่อทำสังฆกรรมต่าง ๆ ที่สำคัญ

สีมา หมายถึง เขตความพร้อมเพรียงของสงฆ์ในการทำสังฆกรรมต่าง ๆ ที่สำคัญมีการอุปสมบทเป็นต้น โดยมีเครื่องหมายกำหนดเขตในพระวินัยเรียกว่า นิमित ต่อมาพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาจะทำสังฆกรรมอย่างใดจะต้องประชุมร่วมกันทำในอุโบสถ ซึ่งถือว่าเป็นเขตที่ได้รับการสมมติว่าเป็นสีมาที่ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติของพระพุทธเจ้า มีความสำคัญคือ เพื่อความสามัคคี หรือความพร้อมเพรียงของหมู่คณะ และเพื่อทรงมอบให้พระสงฆ์เป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง เช่น การอุปสมบท เป็นต้น อีกทั้งสีมายังเป็นบ่อเกิดแห่งหลักประชาธิปไตยที่พระพุทธเจ้าทรงมอบความเป็นใหญ่แก่พระสงฆ์ในกิจการน้อยใหญ่ของพระพุทธศาสนา

การกำหนดนิमितสมมติสีมา โดยการกำหนดนิमितทั้ง 8 ชนิด โดยกำหนด ภูเขา ก้อนหิน ป่าไม้ ต้นไม้ หนทาง จอมปลวก แม่น้ำ และแอ่งน้ำเป็นเครื่องหมายแล้วทรงแสดงวิธีสวดสมมติสีมาด้วยเครื่องหมายเหล่านั้น ส่วนการสมมติสีมาที่พระสงฆ์จะต้องกำหนด ภูเขา ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ หนทาง จอมปลวก แม่น้ำ และน้ำให้เป็นนิमितแล้วสมมติสีมาด้วยนิमित 8 อย่างนี้ ซึ่งไม่คละกันและคละสลับกันใช้ได้ทั้งหมด ในเวลาจบกรรมวาจาจะกันนิमितทั้งหลายไว้ภายนอก สีมาย่อมหยั่งลงไปในเบื้องล่างลึกถึงน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด การสมมติสีมาเป็นสังฆกรรมที่มีความละเอียดอ่อนทางพระพุทธานุญาตและพระธรรมวินัย ฉะนั้นพระสงฆ์ที่ทำการกำหนดนิमितสมมติสีมาควรรู้จักวัตรในการผูกและการถอนสีมาเพื่อจะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ประเภทของสีมา แบ่งเป็น พัทธสีมา หมายถึง แดนที่ผูก ได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง โดยจัดตั้งนิमितคือสิ่งที่เป็นเครื่องหมายกำหนดเอาไว้มีอยู่ 3 ชนิด คือ 1) ชันทสีมา คือ สีมาขนาดเล็ก 2) มหาสีมา คือ สีมาใหญ่ที่พระสงฆ์กำหนดผูกทั่วบริเวณวัด และ 3) สีมาสองชั้น ได้แก่ มหาสีมา กับ

ขันทสีมา คือ มีสีมาขนาดเล็กอยู่ภายในสีมาขนาดใหญ่ ส่วนอพัทธสีมา หมายถึง แดนที่พระสงฆ์ไม่ได้ถูกมี 3 ประเภท คือ 1) คามสีมาหรือนิคมสีมา คือ แดนบ้านคือเขตที่กำหนดด้วยบ้าน 2) สัตตพัณณรสีมา คือ อพัทธสีมาชนิดที่กำหนดเขตแห่งสามัคคีขึ้นในป่าอันหาคนตั้งบ้านเรือนมิได้ โดยวัดจากที่สุดแนวแห่งสงฆ์ออกไปด้านละ 7 อัปพันตรโดยรอบ และ 3) อุทกุกเขปสีมา คือ แม่น้ำชนิดใดชนิดหนึ่งที่ได้ลักษณะแม่น้ำให้กำหนดเป็นเขตสีมาชั่วคราวน้ำสาต

องค์ประกอบของสีมาวิบัติและสีมาสมบัติ แบ่งเป็น องค์ประกอบของสีมาวิบัติ คือ ความเสียโดยสีมา เพราะเขตชุมนุมไม่ถูกต้องหรือไม่สมบูรณ์ สีมาใช้ไม่ได้ ทำให้สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นวิบัติมี 11 อย่าง เช่น การสมมติสีมาเล็กเกินไปบรรจุภิกษุ 21 รูปไม่ได้ การสมมติสีมาใหญ่เกินไปกว่า 3 โยชน์ เป็นต้น และสีมาที่มีกรรมวิบัติด้วยเหตุ 5 ประการคือ 1) สีมาวิบัติโดยวัตถุ 2) สีมาวิบัติโดยสีมา 3) สีมาวิบัติโดยบริษัท 4) สีมาวิบัติโดยกรรมวาจา และ 5) อักษรวิบัติ โดยอักษรวิธี สีมาวิบัติ หรือข้อที่พระภิกษุไม่ควรปฏิบัติต่อการกำหนดสีมา เพราะจะทำให้การประกอบสังฆกรรมต่าง ๆ ไม่บังเกิดผล คือทำให้สังฆกรรมวิบัติใช้ไม่ได้ ส่วนองค์ประกอบของสีมาสมบัติ คือความพร้อมมูลโดยสีมา ความสมบูรณ์แห่งเขตชุมนุมของพระสงฆ์ ต้องประกอบด้วยคุณสมบัติ 5 ประการคือ 1) วัตถุสมบัติ คือ กุลบุตรผู้จะอุปสมบทต้องเป็นบุคคลที่ไม่ต้องห้ามมีอยู่ 10 จำพวก 2) ปริสสมบัติ คือ พระสงฆ์ผู้จะรับกุลบุตรให้อุปสมบทนั้น ต้องมีพระสงฆ์จำนวนครบตามที่กำหนดไว้ 3) สีมาสมบัติ คือ การอุปสมบทนั้นต้องทำภายในสีมา 4) กรรมวาจาสมบัติ คือเมื่อทำบุรพกิจแห่งการอุปสมบทเสร็จแล้ว ฟังสวดกรรมวาจาอุปสมบทโดยการตั้งญัตติหนหนึ่งสวดอนุสาวนา 3 ครั้ง และ 5) อักษรสมบัติ โดยอักษรวิธีว่าด้วยการออกเสียงในการสวด สีมาสมบัติ คือ ข้อที่พระภิกษุควรปฏิบัติในการกำหนดสีมา เพราะจะทำให้การประกอบสังฆกรรมต่าง ๆ บังเกิดผล คือทำให้สังฆกรรมถูกต้องตามพระบรมพุทธานุญาต

2. วิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย พบว่า วิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย โดยแบ่งออกเป็น วิเคราะห์คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับความพร้อมเพรียงของสงฆ์ ได้แก่ 1) คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับการเป็นสังฆสภาของสงฆ์ พระพุทธองค์ทรงวางรูปแบบเอาไว้ เพื่อให้สงฆ์มีอำนาจและเป็นใหญ่ในการทำสังฆกรรมต่าง ๆ ที่สำคัญโดยผ่านเครื่องมือที่สำคัญคือสีมาโดยไม่ให้ยึดถือตัวบุคคลเป็นหลัก เพื่อต้องการให้เกิดความพร้อมเพรียงกันของหมู่คณะดังพระพุทธพจน์ว่า ที่ใดไม่มีสัตบุรุษที่นั่นมิใช่สภา การบัญญัติพระวินัยเกี่ยวกับสีมาและสังฆกรรมเพื่อประโยชน์ 10 ประการเช่น เพื่อหมู่คณะยอมรับว่าดี เพื่อให้หมู่คณะมีความผาสุก เป็นต้น 2) คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับการเคารพกันตามลำดับอาวุโสตามพรรษาที่บวชก่อนบวชที่หลัง แต่มีข้อยกเว้นบ้างบางกรณีที่ไม่ต้องเคารพกันตามลำดับอาวุโส เพื่อเป็นการลงโทษพระเถระ หรือ พระมหาเถระที่กระทำความผิดพระวินัยโดยเฉพาะอาบัติสังฆาติเสส เมื่อท่านได้อยู่ปริวาสครบตามกำหนดพระวินัย คือ ออกจากอาบัติสังฆาติเสสแล้วสิทธิและหน้าที่ของท่านก็กลับมาเป็นปกติตามเดิม

วิเคราะห์คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับการทรงบัญญัติพระวินัยของสงฆ์ ได้แก่ 1) คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับการทรงบัญญัติพระวินัยของสงฆ์ โดยเมื่อพระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้มีการกำหนดนิमितสมมติสีมาแล้ว และทรงบัญญัติให้ภิกษุทั้งหลายสวดพระปาติโมกข์แล้ว และทรงแสดงวิธีสวดปาฏิโมกข์เป็นต้นแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงห้าม ทรงอนุญาต และทรงบัญญัติพระวินัยเพิ่มเติมที่เกี่ยวกับเรื่อง สีมาและสังฆกรรมคือ การสวดปาติโมกข์เช่น ภิกษุทั้งหลายพากันสวดปาฏิโมกข์ทุกวัน พระพุทธองค์ตรัสห้ามและทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ทำเช่นนั้นทรงอนุญาตให้สวดเฉพาะวันอุโบสถเป็นต้น 2) คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมคือการทำอุโบสถของภิกษุ พระพุทธองค์ทรงแสดงเงื่อนไขในการทำอุโบสถ โดยต้องผ่านเครื่องมือที่สำคัญคือสีมาและเป็นสังฆกรรมคือญัตติกรรม เพื่อความพร้อมเพรียงของหมู่คณะ แบ่งออกเป็น 5 ส่วนคือ การทำอุโบสถคือการสวดปาติโมกข์ของภิกษุโดยอาการที่ไม่ต้องอาบัติ 15 กรณี การทำอุโบสถคือการสวดปาติโมกข์ของภิกษุผู้แบ่งพวกกันอยู่และสำคัญว่าแบ่ง พวกกันอยู่ 15 กรณี การทำอุโบสถคือการสวดปาติโมกข์ของภิกษุผู้ไม่แน่ใจทำอุโบสถ 15 กรณี การทำอุโบสถคือการสวดปาติโมกข์ของภิกษุผู้กังวลใจทำอุโบสถ 15 กรณี และการทำอุโบสถคือการสวดปาติโมกข์ของภิกษุผู้มุ่งทำความแตกร้างทำอุโบสถ 15 กรณี ทรงปรับอาบัติแก่ภิกษุที่ล่วงละเมิดและทรงบัญญัติพระวินัยสำหรับหมู่คณะเกี่ยวกับสีมาและสังฆกรรมคือ การสวดปาติโมกข์ไว้เป็นจำนวนมากเพื่อความพร้อมเพรียงของหมู่คณะ

วิเคราะห์คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมกับการเป็นเครื่องมือในการทำสังฆกรรมต่าง ๆ ได้แก่ 1) คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมประเภทอปโลกนกรรม เป็นกรรมคือการบอกเล่า กรรมอันทำด้วยการบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้ง ญัตติ คือคำเผด็จ ไม่ต้องสวด อนุสา วนา คือประกาศความปรึกษาและตกลงของสงฆ์ เช่นประกาศลงพรหมทัณฑ์ นาสนะสามเณรผู้กล่าวต่อพระพุทธเจ้าอปโลกนแจกอาหารในโรงฉัน เป็นต้น 2) คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมประเภทญัตติกรรม เป็นกรรมอันกระทำด้วยตั้งญัตติ ไม่ต้องสวดอนุสาวนา คือประกาศให้สงฆ์ทราบ เพื่อทำกิจร่วมกัน เรียกว่าเผด็จสงฆ์อย่างเดียว ไม่ต้องขอมติ เช่น อุโบสถ และ ปวารณา เป็นต้น 3) คุณค่าของสีมาและสังฆกรรมประเภทญัตติหุติกรรม เป็นกรรมมีญัตติเป็นที่สอง หรือกรรมมีวาจาครบ 2 ตั้งญัตติ กรรมอันทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนเดียว เช่น การสมมติสีมา การสังคายนา และการกรานกฐิน เป็นต้น 4) ของสีมาและสังฆกรรมประเภทญัตติจตุตถกรรม เป็นกรรมมีญัตติเป็นที่สี่ ได้แก่ สังฆกรรมที่สำคัญ มีการอุปสมบท เป็นต้น ซึ่งเมื่อตั้งญัตติแล้ว ต้องสวดอนุสาวนา คำประกาศขอมติ ถึง 3 หน เพื่อสงฆ์คือที่ชุมนุมนั้นจะได้มีเวลาพิจารณาหลายเที่ยวว่าจะอนุมัติหรือไม่ และต้องได้รับความยินยอมจากภิกษุทั้งปวงผู้เข้าประชุมเป็นสงฆ์นั้น

อภิปรายผลการวิจัย

1. ประวัติและความสำคัญของสีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า สีมาในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลักการสำคัญทางพระวินัยที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดเขตสำหรับการประกอบสังฆกรรม โดยมีรากฐานมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล อันเนื่องมาจากความจำเป็นในการจัดระเบียบคณะสงฆ์ให้มีความพร้อมเพรียงในการทำกิจของสงฆ์ เช่น การอุปสมบท อุโบสถ และปวารณา พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติให้มีการสมมติสีมาเป็นเขตชุมชน พร้อมกำหนดนิมิต 8 ประการเป็นเครื่องหมายแสดงขอบเขต ทั้งยังทรงวางหลักเกณฑ์ว่าด้วยสีมาสมบัติและสีมาวิบัติ เพื่อให้การทำสังฆกรรมเป็นไปโดยถูกต้องตามพระธรรมวินัย สีมาจึงมิใช่เพียงอาณาเขตทางกายภาพ แต่เป็นกลไกทางกฎหมายสงฆ์ที่รับรองความชอบธรรมและความบริสุทธิ์แห่งสังฆกรรม สอดคล้องกับแนวคิดของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ซึ่งอธิบายว่าพระวินัยเป็นระบบระเบียบที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้เพื่อความมั่นคงของพระศาสนา โดยเฉพาะหลักความสามัคคีของสงฆ์ การมีสีมาเป็นเขตแห่งความพร้อมเพรียงจึงสะท้อนหลักการบริหารจัดการคณะสงฆ์อย่างมีระบบและมีส่วนร่วมและยัง สอดคล้องกับงานศึกษาด้านพระวินัยของ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ที่วิเคราะห์ว่าสังฆกรรมเป็นกระบวนการทางนิติศาสตร์สงฆ์ซึ่งต้องอาศัยองค์ประกอบครบถ้วน ทั้งวัตถุ บริษัศ สีมา และกรรมวาจา หากขาดส่วนใดส่วนหนึ่งย่อมทำให้สังฆกรรมวิบัติ แนวคิดเรื่องสีมาสมบัติและสีมาวิบัติจึงเป็นหลักประกันความถูกต้องตามพระธรรมวินัยโดยตรง และยังสอดคล้องกับแนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์คณะสงฆ์ของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่ชี้ให้เห็นว่าระบบสีมาเป็นกลไกเชิงสถาบันที่ทำให้พระพุทธศาสนาดำรงความต่อเนื่องและความเป็นเอกภาพมาได้ตลอดประวัติศาสตร์ เพราะเป็นหลักประกันความชอบธรรมของการอุปสมบทและการสืบทอดสถานภาพภิกษุในพระศาสนา ดังนั้น ผลการศึกษานี้จึงสนับสนุนข้อค้นพบของนักวิชาการทั้งสามท่านว่า สีมาเป็นทั้งหลักการทางพระวินัย กลไกทางกฎหมายสงฆ์ และโครงสร้างเชิงสถาบันที่มีบทบาทสำคัญต่อความถูกต้อง ความสามัคคี และความมั่นคงของพระพุทธศาสนาเถรวาทในทุกยุคสมัย.

2. วิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย พบว่า สีมาเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้การดำเนินกิจของคณะสงฆ์เป็นไปอย่างมีระบบ มีความพร้อมเพรียง และตั้งอยู่บนหลักส่วนรวมมากกว่ายึดบุคคลเป็นศูนย์กลาง กล่าวคือ สีมาทำหน้าที่เป็น “สังฆสภา” ที่เปิดโอกาสให้สงฆ์ใช้อำนาจร่วมกันผ่านกระบวนการสังฆกรรม ทั้งอุปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม และญัตติจตุตถกรรม โดยเฉพาะการอุปสมบทซึ่งต้องได้รับความเห็นชอบจากสงฆ์โดยพร้อมเพรียง นอกจากนี้ สีมายังสัมพันธ์กับระบบอาวุโสตามพรรษา อันเป็นกลไกสร้างระเบียบวินัยและความเคารพซึ่งกันและกัน พร้อมทั้งมีมาตรการทางวินัยควบคุม เช่น กรณีอาบัติสังฆาทิเสส ตลอดจนเป็นเครื่องมือรองรับการสวดปาติโมกข์และการทำอุโบสถ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงวางเงื่อนไขไว้อย่างละเอียดเพื่อป้องกันความแตกแยกและส่งเสริมความสามัคคีของหมู่คณะ พบว่าสอดคล้องกับแนวคิดของ พระพรหมคุณา

ภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ที่อธิบายว่าพระวินัยเป็นโครงสร้างทางสังคมของสงฆ์ ทำหน้าที่รักษาความเป็นเอกภาพและสร้างกระบวนการตัดสินใจแบบหมู่คณะ สืบมาในฐานะเขตสังฆกรรมจึงเป็นกลไกเชิงสถาบันที่ทำให้หลักธรรมาธิปไตยเกิดขึ้นจริงในทางปฏิบัติ ยังสอดคล้องกับงานอธิบายพระวินัยของพระอาจารย์มณี ปยุตโต ที่เน้นว่าการทำสังฆกรรมต้องครบองค์ประกอบทั้งบริษัท สีม่า และกรรมวาจา จึงจะสมบูรณ์ตามพระบรมพุทธานุญาต โดยเฉพาะกระบวนการยุติธรรมในการอุปสมบทที่สะท้อนความรอบคอบและการให้สิทธิสงฆ์พิจารณาร่วมกันและยังสอดคล้องกับแนววิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์พระวินัยของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงอธิบายว่าสีมาและอุโบสถเป็นรากฐานความมั่นคงของคณะสงฆ์ เพราะเป็นศูนย์กลางของการสวดปาติโมกข์ การควบคุมวินัย และการดำรงความบริสุทธิ์แห่งพระศาสนา ดังนั้น ผลการศึกษานี้จึงสนับสนุนข้อค้นพบของนักวิชาการทั้งสามท่านว่า สีมาและสังฆกรรมมิได้เป็นเพียงพิธีกรรมทางศาสนา หากแต่เป็นระบบกฎหมายและกลไกการบริหารจัดการของสงฆ์ที่สร้างความพร้อมเพรียง ความยุติธรรม และความมั่นคงให้แก่พระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างยั่งยืน

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย” วิเคราะห์องค์ความรู้ได้ว่า สีมาเป็น “กลไกเชิงสถาบันทางพระวินัย” ที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้เพื่อสร้างระบบการปกครองคณะสงฆ์บนฐานของความพร้อมเพรียง (สามัคคีธรรม) และธรรมาธิปไตย กล่าวคือ สีมาทำหน้าที่เป็นเขตแห่งความชอบธรรมในการประชุมสงฆ์ เปรียบเสมือนสังฆสภาที่ให้สิทธิและอำนาจแก่สงฆ์โดยรวม มิใช่ยึดตัวบุคคลเป็นหลัก การกระทำสังฆกรรมทุกประเภท ไม่ว่าจะเป็นอุปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม หรือญัตติจตุตถกรรม ล้วนต้องอาศัยสีมาเป็นฐานรองรับความสมบูรณ์ของกรรมวาจาและความพร้อมเพรียงของบริษัทสงฆ์ ในมิติด้านพระวินัย สีมาเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การบัญญัติและการปฏิบัติตามพระวินัยเกิดผลอย่างแท้จริง เช่น การสวดปาติโมกข์ การทำอุโบสถ และการอุปสมบท ซึ่งต้องกระทำภายในสีมาที่ถูกต้องตามหลักสีมาสมบัติ หากขาดสีมาหรือสีมาวิบัติ สังฆกรรมย่อมไม่สมบูรณ์และไม่ชอบด้วยพระบรมพุทธานุญาต องค์ความรู้ที่ได้คือ สีมาไม่ใช่เพียงขอบเขตทางกายภาพ แต่เป็น “โครงสร้างทางกฎหมายและกระบวนการตัดสินใจของคณะสงฆ์” ที่เชื่อมโยงหลักความสามัคคี ระบบอาวุโส ความรับผิดชอบร่วมกัน และความถูกต้องตามพระวินัยเข้าไว้ด้วยกัน ทำให้พระพุทธศาสนาเถรวาทสามารถดำรงความเป็นเอกภาพ ความบริสุทธิ์ และความมั่นคงของสถาบันสงฆ์ได้อย่างยั่งยืน

รูปภาพที่ 1 รูปแบบคุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมตามหลักพระวินัย

สรุป

สีมาเป็นหลักการสำคัญที่พระพุทธรเจ้าทรงบัญญัติขึ้นเพื่อกำหนดขอบเขตแห่งความพร้อมเพรียงของคณะสงฆ์ในการประกอบสังฆกรรมต่าง ๆ อันเป็นกิจสำคัญของพระศาสนา สีมาจึงมีใช้เพียงอาณาเขตทางกายภาพ แต่เป็นกลไกทางพระวินัยที่ทำให้การกระทำของสงฆ์มีความชอบธรรม ถูกต้องและสมบูรณ์ตามพระบรมพุทธานุญาต การทำสังฆกรรมทุกประเภท ไม่ว่าจะเป็นอุปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม หรือญัตติจตุตถกรรม โดยเฉพาะการอุปสมบท ล้วนต้องอาศัยสีมาเป็นเงื่อนไขสำคัญ หากสีมาไม่ถูกต้องหรือเกิดสีมาวิบัติ สังฆกรรมนั้นย่อมวิบัติและใช้ไม่ได้ตามพระวินัย นอกจากนี้ สีมายังมีคุณค่าในการสร้างความสามัคคีและความเสมอภาคภายในหมู่สงฆ์ เพราะการทำสังฆกรรมต้องกระทำโดยที่ประชุมสงฆ์ มิใช่การตัดสินใจโดยบุคคลใดบุคคลหนึ่ง สะท้อนหลักการที่ให้สงฆ์เป็นใหญ่ในกิจการของสงฆ์เอง อันเป็นรูปแบบการบริหารจัดการที่ยึดถือส่วนรวมเป็นสำคัญ ขณะเดียวกัน สีมายังเป็นเครื่องมือในการธำรงระเบียบวินัยผ่านการทำอุโบสถและการสวดปาติโมกข์ ซึ่งเป็นกระบวนการตรวจสอบตนเองและรักษาความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์ให้ดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง ดังนั้น คุณค่าของสีมาด้านสังฆกรรมจึงครอบคลุมทั้งมิติด้านความสามัคคี ความถูกต้องตามพระวินัย และความมั่นคงเชิงสถาบันของคณะสงฆ์ อันเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้พระพุทธศาสนาเถรวาทสามารถดำรงความเป็นเอกภาพและความบริสุทธิ์สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

- 1) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์เชิงลึกเปรียบเทียบระหว่างแนวปฏิบัติเรื่องสีมาในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับนิกายอื่น เช่น มหายาน หรือวัชรยาน เพื่อให้เห็นพัฒนาการและความแตกต่างเชิงหลักการทางพระวินัย อันจะช่วยขยายองค์ความรู้ด้านกฎหมายสงฆ์ในมิติที่กว้างขึ้น
- 2) ควรมีการศึกษาภาคสนามเกี่ยวกับการกำหนดและการใช้สีมาในวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย โดยเฉพาะปัญหาที่เกี่ยวข้องกับสีมาวิบัติ การผูกพัทธสีมา หรือการขอพระราชทานวิสุงคามสีมา เพื่อประเมินความสอดคล้องระหว่างหลักพระวินัยกับการปฏิบัติจริงของคณะสงฆ์ในปัจจุบัน
- 3) ควรศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสีมาในฐานะกลไกการบริหารจัดการคณะสงฆ์ร่วมสมัย โดยเชื่อมโยงกับกฎหมายคณะสงฆ์ไทย เช่น พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างหลักพระธรรมวินัยกับโครงสร้างการปกครองสงฆ์ในระดับชาติ
- 4) ควรพัฒนางานวิจัยเชิงประยุกต์เกี่ยวกับการเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจเรื่องสีมาแก่พระภิกษุ สามเณร และผู้เกี่ยวข้อง เพื่อป้องกันปัญหาสังฆกรรมวิบัติ อันอาจส่งผลกระทบต่อความชอบธรรมของการอุปสมบทและกิจการของสงฆ์

บรรณานุกรม

- พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต. คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค 2. แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550.
- พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ., ม.ป.ป.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก 2500. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2511.
- _____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.

